

БЕРЕСТЕЧКОВА КАМПАНІЯ 1651 РОКУ В ОЦІНЦІ М. КОСТОМАРОВА

У статті охарактеризовано внесок М. Костомарова в дослідження Берестечкової кампанії 1651 р. Зокрема, з'ясовано чисельність військ ворогуючих сторін, їх сильні та слабкі сторони; показано вплив кримського чинника на розробку Б. Хмельницьким стратегічного плану дій в інтерпретації дослідника.

Ключові слова: Б. Хмельницький, козацька Україна, Берестечко, армія, підрозділ, табір, кіннота, розвідка, фланг.

Особа та діяльність Б. Хмельницького як полководця, державного діяча та політика вже в XVII ст. привертала увагу польських істориків та мемуаристів (І. Пасторія, Й.-Г. Шледера, В. Ковховського, С. Твардовського). Однак, справді наукове дослідження історичної ролі великого гетьмана розпочалося лише в XIX ст., в міру того, як ставали доступними документальні джерела. У цьому сенсі слід відзначити внесок Д. Бантиш-Каменського [2], М. Маркевича [8] та М. Костомарова [6]. Останній став автором першої спеціальної монографії в українській історіографії про Б. Хмельницького. Цю тематику вчений розробляв до кінця свого життя, доповнюючи і виправляючи згідно з нововідкритими історичними джерелами.

Ще навесні 1845 р., під час викладацької роботи на Волині, Микола Іванович почав збирати інформацію (народні пісні, легенди та перекази) про походи Богдана Великого та його полководців (М. Кривоноса, М. Небаби, І. Богуна та ін.) [9, с.55]. Крім цього, він особисто відвідав місця битв, зокрема Корсунь, Батіг, Берестечко; проводив заміри залишків укріплень. Особливу зацікавленість у історика викликали околиці Берестечка [5, с.470]. Поселившись у будинку станового пристава, М. Костомаров два дні об'їжджав разом з ним поле битви, розпитував місцевих жителів. «Поїхавши знову на поле, – зазначив він в «Автобіографії», – де була битва, я побачив на одній стороні, ближче до лісу, невелике підвищення, де стояв кримський хан, а праворуч від нього, через дорогу, ближче до р. Стир, сліди кільцеподібних окопів, де був козацький табір». Він також оглянув острів, де захищалися триста хоробрих козаків, які не здалися ворогам і мужньо загинули у запеклій битві [5, с.470-471].

У своїй трьохтомній монографії «Богдан Хмельницький» (1884 р.) Микола Іванович присвятив три з двадцяти трьох розділів власне Берестечковій кампанії 1651 р. Історик не випадково відводив їй таку важливу роль, адже саме після неї, на його думку, «стався остаточний розрив між Гетьманщиною і Польщею» [6, с.298]. До цієї події, як пише історик, Б. Хмельницький вважав, що «Русь (Україна) зможе користуватися незалежністю та правами вільної нації, не пориваючи своїх зв'язків із королівством» [6, с.289].

Зборівський договір 1649 р. між козацькою Україною та Річчю Посполитою «був хистким компромісом, який не міг задовольнити жодну зі сторін». На сеймі, скликаному в грудні 1650 р., польський король Ян Казимир у полум'яній промові змалював велику небезпеку, що загрожувала Короні з боку козаків. Він нагадав про втрачені шляхтичами маєтки на Україні та військову потугу Б. Хмельницького, якому легко в будь-який час виставити восьмидесятитисячну армію [4, с.148], про наміри козаків створити окрему державу під «опікою Порти» [3, с.422]. За даних обставин було прийнято одностайне рішення про значне збільшення війська [6, с.439-440].

Новий набір до королівського війська, як зазначав дослідник, здійснювався з великим поспіхом. Закінчити його передбачалося на кінець лютого 1651 р. Микола Іванович не називав точної чисельності польського війська¹, але підкреслював, що «значну його частину склали найманці з Німеччини, яким не було роботи після завершення Тридцятилітньої війни» [6, с.440]. Щодо посполитого рушення, то воно поступово збиралося під Сокалем, куди прибув Ян Казимир в середині травня 1651 р [6, с.462].

Наприкінці травня – на початку червня з особливою гостротою постає питання забезпечення польської армії. Від голоду зростала смертність, посилювалося дезертирство [15, с.131]. З цього приводу М. Костомаров навів цитату з джерела польського походження: «вояки часто билися між собою за шматок білого хліба; а овес був по 20 злотих за корець, тоді як в мирний час його ціна була 2 злотих» [6, с.465].

Щодо Б. Хмельницького, то він уважно стежив за діями польського командування, але у нього було недостатньо сил для ведення широкомасштабних військових дій. Він змушений був залишити на кордоні з Литвою 20 тис. війська на чолі з М. Небабою для прикриття північних кордонів держави [6, с.461]. На початку травня гетьман все-таки відправив українсько-татарський² корпус на чолі з наказним гетьманом Д. Лисовцем до Кам'янця, щоб розгромити військо польного гетьмана М. Калиновського, але він не застав поляків під стінами міста [6, 462-463].

Заслугою М. Костомарова є те, що він першим в українській історіографії висловив припущення, що гетьман намагався підняти повстання на території етнічних польських земель з метою зменшення чисельності ворожого війська, значна частина якого була б кинута на придушення виступу. Для реалізації свого задуму гетьман налагодив контакти з «відчайдушним шляхтичем Косткою-Наперським, якого сучасники вважали позашлюбним сином Владислава IV»³ [6, с.501]. Останній «скрізь показував за-

¹ Відомий український дослідник І.К. Свєшніков наводить дані, що сейм дозволив Яну Казимиру створити армію у 51 тис. вояків (36 тис. у Польщі та 15 тис. у Литві). До того ж король міг скликати посполите рушення, чисельність якого порухувати було важко.

² Кілька тисяч татар прибуло під Білу Церкву ще в лютому 1651 р.

³ І сьогодні частина дослідників припускає, що між Владиславом IV та О.Л. Косткою-Наперським існував генеалогічний зв'язок.

кличні універсали Б. Хмельницького громити шляхетські маєтки та вбивати жидів», але цей виступ було придушено і «керівника посадили на палю» [6, с.505]. Щодо кримського хана, то «він не міг прибути вчасно на з'єднання з українським військом, оскільки був зайнятий приборканням калмиків»¹ [6, с.505].

Тим часом польське командування вирішило змінити позиції². М. Костомаров пояснював це рішення тим, що «більшість панів хотіла воювати на землях ворожого народу» [6, с.468]. Було два варіанти передислокації: йти на Глиняни чи Берестечко. Ян Казимир схилився більше до другого. Одразу було відправлено С. Ляницького на чолі великого загону під Берестечко, щоб оволодіти переправами через р. Стир і зайняти вигідну позицію. Брацлавський воєвода блискуче виконав поставлене завдання [14, с.312].

У королівському оточенні не було одностайності щодо часу виступу основних сил під Берестечко. Окремі магнати вважали, що слід залишити обози та піхоту під Сокалем, оскільки вони заважатимуть швидко пересуватися. М. Потоцький та І. Вишневецький категорично виступили проти цього й добилися, щоб військо йшло однією колоною разом із обозами. Пани боялися, що після відходу кінноти «холопи могли пограбувати обози та пристати до повстанців» [6, с.468-469].

Величезна кількість возів, коней, худоби дуже уповільнила рух польської армії, через що вона практично втратила маневреність. Поза всяким сумнівом, якби Б. Хмельницький мав достатню кількість війська і не був зв'язаний домовленістю з ордою, він неминуче скористався б цією вигідною ситуацією та атакував коронне військо на марші. Однак затримка хана дала змогу королю 19 червня без перешкод привести армію в околиці Берестечка, зайняти всі переправи та стратегічно важливі позиції [15, с.133].

Польське командування найбільше тривожила відсутність точних відомостей про задуми очільника козацької України [16, с.166]. Гетьман свідомо поширював дезінформацію про свої плани: «монахи з Почаєва стверджували, що козаки подалися на Україну; міщани з Вишневця казали, що вороже військо (Б. Хмельницький – В.В.) повернуло до Маначина» [6, с.470]. Усі з нетерпінням очікували повернення з роз'їзду С. Чарнецького, який мав привезти точні дані про розташування та плани противника. 26 червня військова рада ухвалила рішення продовжити похід до Дубна. На світанку наступного дня за розпорядженням короля

¹ Насправді Іслам-Гірей виходив з інтересів власної держави, тому він був в цей час більше зацікавлений в поразці гетьмана, ніж в перемозі. По-перше, він не хотів поривати з Польщею, оскільки це загрожувало його планам створення антиросійської коаліції, мету якої хан вбачав в приєднанні до Криму Казанського та Астраханського ханств, завойованих Іваном IV в XVI ст. По-друге, зближення козацької України з Портою, яке намітилося ще з 1647 р., ускладнило б звичне пограбування українських земель.

² Сучасні українські дослідники В. Смолій та В. Степанков вважають, що в такий спосіб король та сенатори намагалися не допустити можливого прориву Б. Хмельницького на Підгір'я та об'єднання його з силами Дьердя II Ракоці (див.: [15, с.131]).

з табору почали від'їжджати вози в напрямі Дубна. Ян Казимир шикував військо, яке мало йти слідом за обозом [6, с.473].

Б. Хмельницький після об'єднання з основними силами татар, очолюваних Іслам-Гіреєм, виступив назустріч польській армії¹. Довідавшись про це вранці 27 червня, польське командування прийняло рішення повернутися до табору під Берестецьком. Побоюючись нападку українсько-татарського війська, Ян Казимир протримав усю ніч армію напоготові й під загрозою смертної кари заборонив жовнірам ранком виїжджати з обозу [6, с.473].

28 червня почалися перші сутички. За підрахунками М. Костомарова українське військо разом зі слугами нараховувало «до ста тисяч з лишком», що цілком різнилося від даних польських джерел (350 000, 250 000, до 200 000) [6, с.478-479]. До обіду козакі й татари спромоглися взяти під контроль значну частину навколишньої місцевості, відрізавши таким чином польське військо від пасовищ. Вони завдали також удару по лівому флангу королівських сил. При цьому гетьман «наказав спеціально пускати стріли та кулі в посполите рушення, яке не мало військового досвіду» [6, с.474]. Перекинувши підкріплення на чолі з І. Вишневецьким та С. Лянцкоронським, королю вдалося відтіснити козаків до переправи [14, с.320].

Дослідник, опрацювавши величезну кількість джерел, подав яскравий, художньо викладений опис подій Берестецької битви. Йому можна закинути лише незначні відхилення від свідчень очевидців битви. До них належить повідомлення з посиланнями на С. Грондського про те, що перед битвою Б. Хмельницький, оглядаючи королівські укріплення, помітив редут без належної охорони і послав туди вночі козаків, які напали на німецьку піхоту й частину її вирізали. Насправді ця акція була здійснена І. Богуном вже під час облоги шляхтою козацького табору 4 липня 1651 р. [13, с.48].

29 червня військові дії поновилися. Поляки виставили в поле лише кінноту, без підтримки піхоти і гарматного вогню. Історик не уточнював її чисельності, лише зазначив, що «ні до, ні після Короні не вдавалося зібрати такого війська» [6, с.477]. Не чекаючи наступу поляків, гетьман і хан вирішили випередити їх і першими завдали удару. Його було спрямовано на лівий фланг противника, де стояв полк С. Лянцкоронського. Брацлавський воевода декілька разів потрапляв у повне оточення, але вчасно перекинуте підкріплення дозволило йому вирватися [15, с.137]. Микола Іванович підкреслює той факт, що чисельність козацької кінноти значно збільшилась порівняно з 1648 р. [6, с.474].

Ситуація на лівому фланзі залишалася вкрай складною для поляків. За наказом Яна Казимира сюди було перекинуто значні підкріплення (полки М. Потоцького та Є. Любомирського). Битва тривала аж до вечора і завершилася перемогою українсько-татарського війська. М. Костомаров писав, що «ті з поляків, які повернулися з поля бою, були майже всі пораненні; їхній бойовий

¹ Зустріч з Іслам-Гіреєм відбулася 23 червня в районі Озовця чи Ямполя (див.: [15, с.242])

дух занепає» [6, с.475]. З іншого боку, в цей день загинув «перекопський мурза Тугай-бей, який першим протягнув руку допомоги Б. Хмельницькому» [6, с.475].

Дослідник звернув увагу на той факт, що кримський хан неохоче брав участь у бойових діях. У ніч з 29 на 30 червня між Польщею та Кримом було укладено «нову таємну угоду, відповідно до якої Іслам-Гірей мав воювати лише для вигляду». Поляки погодилися віддати хану Запоріжжя, заплатити упоминки та дозволити брати ясир на Правобережній Україні [6, с.476].

На світанку 30 червня ворожі війська почали шикуватися до бою. Ян Казимир розділив своє військо на три частини: «правим крилом керував М. Потоцький, лівим – М. Калиновський; центр очолив сам король» [6, с.477]. Польське командування попереду поставило артилерію, яка могла обстрілювати центр, лівий та правий фланги противника. У центрі вишикували німецьку піхоту, позаду якої були кінні корогви списоносців та гусар, а з боків – рейтарів та драгунів¹ [10, с.81-82].

Б. Хмельницький та Іслам-Гірей також розгорнули свої війська. На лівому фланзі, що прилягав до лісу, розташувався хан зі своїми силами. Центральну частину та правий фланг зайняли українські полки. У центрі за наказом гетьмана було збудовано «великий табір з возів»² [6, с.478]. Гармати стояли в спеціально захованих між возами місцях. Під захистом табору розташувалися підрозділи піхоти, а перед ним стояла кіннота [6, с.478].

У тумані обидві армії не бачили одна одну, але кожна відчувала близькість ворога. За декілька годин він почав розсіюватися [10, с.66]. Хан зімітував наступ на правий фланг поляків, після чого відвів більшу частину свого війська за пагорб. У цей час українське військо з табором наближалося до польського лівого крила [6, с.482-483]. Ян Казимир після військової наради віддав наказ відкинути козаків. Наступ польської армії розпочала атака «полків І. Вишневецького, до якого згодом приєдналася німецька піхота» [10, с.67]. Вміло використовуючи вогонь артилерії, поляки «змусили Іслам-Гірея залишити поле бою» [6, с.484].

Українська армія опинилася у катастрофічному становищі. У ситуації, що склалася, основне завдання Б. Хмельницького полягало у виведенні армії з-під удару і збереженні її боєздатності для наступної боротьби. Гетьман прийняв рішення відвести свої підрозділи до берега р. Пляшівки, де болота могли прикрити тил війська. Після цього маневру він доручив командування кропив'янському полковнику Ф. Джеджалію, а сам кинувся за ханом, сподіваючись зупинити його [13, с.110]. Іслам-Гірей запевнив гетьмана у своїй вірності, але на поле битви не повернувся. Мало того, кримський хан «залишив при собі Хмельницького» [4, с.149].

¹ Ян Казимир та його військові радники вирішили обрати «голландський спосіб» шиккування підрозділів (зміцнення кінноти загонами піхоти).

² І.К. Свешніков у своїй монографії, присвяченій Берестечковій кампанії 1651 р., стверджує, що центральний табір з лівого боку прикривав один, а з правого – два менших табори.

Тим часом поляки зайняли все поле, де стояли татари, і почали тіснити козаків. Ф. Джеджалій наказав укріпити табір: з трьох боків вирили окопи, а з четвертого боку велике болото захищало їхній табір. Десять днів витримували вони ворожий обстріл, вели з поляками переговори, але погоджувались миритися з ними тільки на умовах Зборівського договору 1649 р. «Поляки знати цього не хотіли, підтягнули важкі гармати і вимагали цілковитої покірності» [4, с.149-150]. Козаки неодноразово робили нічні вилазки, але ті не мали особливого успіху. За десять днів облоги тричі змінився наказний гетьман (Ф. Джеджалій, М. Гладкий, І. Богун) [7, с.114]; полковник Криса з частиною козацької старшини перейшов на сторону поляків [6, с.491]. Відступ через болота і р. Пляшівку блокував загін С. Лянцкоронського [15, с.142].

За таких обставин І. Богун та частина козацької старшини прийняли сміливе рішення. Вночі козаки збудували три мости з возів, войлоків, наметів, трупів коней через р. Пляшівку і по них вранці почали переводити кінноту [6, с.495]. С. Лянцкоронський подумав, що на нього наступає все українське військо, відступив і дав їм прохід [6, с.495]. Оскільки більша частина українського війська не знала про цей план, то одразу виникли чутки про відступ козацької старшини і кінноти. Як пише М. Костомаров «всю масу охопив страх; усі кинулися врозтіч; греблі не витримали, і люди почали тонути... Поляки довго не могли зрозуміти в чому справа, і тільки згодом кинулися в козацький табір та заходилися дивувати втікаючих» [4, с.150].

Слідом за відступаючими, за наказом Яна Казимира, послали погоню, але втрати українського війська в ході переслідування були незначними [13, с.124-125]. Після розгрому козацького табору шляхта з посполитого рушення відмовилася йти з королем переслідувати козаків, скликала без його дозволу нараду, на якій ухвалила рішення вертатись додому [10, с.78]. На цьому фактично і завершилась Берестечкова кампанія 1651 р.

Микола Іванович розглядав поразку під Берестечком, як результат зради татар і полонення ханом гетьмана [11, с.122]. Він акцентував увагу на військовому таланті І. Богуну та мужності «трьохсот молодців, які не осоромили козацької слави, прикриваючи відступ основних сил» [6, с.498]. Дослідник звернув увагу і на той факт, що після битви під Берестечком значна частина жителів Волині переселилася на вільні, порубіжні з Московською державою землі, за якими закріпилася назва Слобожанщина [12, с.83]. Доцільно тут пригадати, що саме з тими переселенцями пов'язаний родовід визначного історика [1, с.12].

Таким чином, заслуга М. Костомарова полягає в тому, що він вперше в українській історіографії, використавши величезний пласт наративних джерел, спромігся відтворити Берестечкову кампанію 1651 р. Правда, вчений далеко не завжди був уважним щодо точності передачі змісту джерела. Крім цього, дослідник висловив ряд цікавих думок та припущень: по-перше, з'ясував чисельність військ ворогуючих сторін, показав їх сильні та слабкі

сторони; по-друге, дослідив роль Б. Хмельницького у становленні української кінноти та розвідувальної служби; по-третє, з'ясував обставини контактів гетьмана з О.А. Косткою-Наперським, метою яких було підняття повстання в межах етнічних земель Польщі; по-четверте, простежив польсько-кримські відносини в ході цієї кампанії, які мали трагічні наслідки для козацької України.

Список використаних джерел:

1. Аббасов А.М. В поисках родословия историка / А.М. Аббасов // Н.И. Костомаров. Страницы жизни и творчества (V-е Костомаровские чтения). – Воронеж, 1994. – С. 12-15.
2. Бантыш-Каменский Д.Н. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетьманства / Д.Н. Бантыш-Каменский. – К. : Час, 1993. – 656 с.
3. Костомаров Н.И. Богдан Хмельницкий – Данник Оттоманской Порты / Н.И. Костомаров // Костомаров Н.И. Казаки : исторические монографии и исследования. – М. : Чарли, 1995. – С. 420-431. – (Серия «Актуальная история России»).
4. Костомаров М.И. Галерея портретів : біогр. нариси : для серед. та ст. шк. віку / М.И. Костомаров ; упоряд. і передм. В.О. Замлинський ; пер. з рос. М.М. Іляш ; худож. С.К. Семендяев. – К. : Веселка, 1993. – 326 с. : іл. – (Золоті ворота).
5. Костомаров Н.И. Исторические произведения. Автобиография / сост. и ист.-биогр. очерк В.А. Замлинского ; примеч. И.А. Бутича. – К. : Изд-во при Киевском университете, 1989. – 736 с.
6. Костомаров Н.И. Материалы и исследования. Богдан Хмельницкий / Н.И. Костомаров. – М. : Чарли, 1994. – 768 с. – (Серия «Актуальная история России»).
7. Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький / І.П. Крип'якевич ; відп. ред. Ф.П. Шевченко, І.А. Бутич, Я.Д. Ісасвич. – 2-ге вид., випр. і доп. – Львів : Світ, 1990. – 408 с.
8. Маркевич Н. История Малороссии / Н. Маркевич. – М., 1842. – Т. 1.
9. Микола Костомаров : Віхи життя і творчості : енцикл. довід. / В.А. Смолій, Ю.А. Пінчук, О.В. Ясь ; вступ. ст. і заг. ред. В.А. Смолія. – К. : Вища школа, 2005. – 543 с. : іл.
10. Мицик Ю.А. Волинь в роки національно-визвольної війни українського народу середини XVII століття : документи і матеріали / Ю.А. Мицик, В.І. Цибульський. – Рівне : Перспектива, 1999. – 120 с.
11. Пінчук Ю.А. Исторические взгляды Н.И. Костомарова (Критический очерк) / Ю.А. Пінчук. – К. : Наукова думка, 1984. – 191 с.
12. Пінчук Ю.А. Історичні студії Миколи Костомарова як фактор формування самоусвідомлення української нації / Ю.А. Пінчук. – К., 2009. – 306 с.
13. Свєшніков І.К. Битва під Берестечком / І.К. Свєшніков. – Львів : Слово, 1992. – 304 с.
14. Смолій В.А. Богдан Хмельницький (Соціально-політичний портрет). – 2-ге вид., доп., перероб. / В.А. Смолій, В.С. Степанков. – К. : Либідь, 1995. – 624 с.
15. Смолій В. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.) / В. Смолій, В. Степанков – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. – 447 с.
16. Степанков В.С. Розвідка і контррозвідка Богдана Великого (1648-1657 рр.). / В.С. Степанков. – Кам'янець-Подільський, 2008. – 264 с.

М. Kostomarov's contribution in the research of Berestechko campaign of 1651 is described in the article. In particular, overall strength

of the armies of the rival sides, their strong and weak points have been defined; an influence of the Crimean factor on the development of the strategic plan of actions by B. Khmelnytsky in the interpretation of researcher has been showed.

Key words: Bohdan Khmelnytsky, Cossack Ukraine, Berestechko, army, military subunit, camp, cavalry, reconnaissance party, military secret service, flank.

Отримано: 26.10.2011

УДК 94(477/44)«1941/1943»:930.253(477.44)

І. П. Гуменюк

**ДІЯЛЬНІСТЬ ПІДПІЛЬНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ «ЗАЛІЗНИЧНИК»
НА ТЕРИТОРІЇ ЗАЛІЗНИЧНОГО ВУЗЛА СТАНЦІЇ КОЗЯТИН
НА ВІННИЧЧИНІ В ПЕРІОД НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЇ:
ЛИПЕНЬ 1941 – ГРУДЕНЬ 1943 рр.**

(за матеріалами фондів державного архіву Вінницької області)

У статті охарактеризовано один із фондів Державного архіву Вінницької області, а саме П-425 (перший опис), в якому містяться матеріали по підпільно – партизанській діяльності в період Великої Вітчизняної війни на території Вінницької області (зокрема і в Козятинському районі). За допомогою архівних справ (вищезазначеного фонду та опису) було описано діяльність підпільної організації «Залізничник» на території Козятинського залізничного вузла.

Ключові слова: архівні матеріали, підпільно-партизанський рух, окупація.

Питання підпільно-партизанського руху, на території окупованої України, є досить актуальним та проблематичним. Для того, щоб з'ясувати справжню картину діяльності підпільних організацій дослідник повинен оперувати всіма доступними видами матеріалів, які містять в собі потрібні відомості. Серед них архівні матеріали, по важливості, займають досить значне місце. Саме висвітлення архівних матеріалів, які відклалися в фондах Державного архіву Вінницької області та містять відомості про діяльність підпільної організації «Залізничник», є основною метою даної праці.

Основним джерелом, яке містить в собі інформацію, щодо підпільно-партизанського руху та діяльності підпільних груп (зокрема і групи «Залізничник») в фондах Державного архіву Вінницької області, є фонд П-425, який складається з двох описів. В першому описі містяться матеріали про підпільно-партизанську діяльність в 47 районах Вінницької області (районування подано згідно з територіальними межами того часу і тому деякі райони, на теперішній час є об'єднаними та ліквідованими) та матеріали про підпільні обласні комітети партії (комуністичної), по партизанським з'єднанням та групам.

Щодо самого Козятинського району, то данні матеріали зберігаються в 12 справах першого опису вищезазначеного фонду.